

Received 01.07.2024	Research Article	JOTS
Accepted 16.07.2024		9/1
Published 26.02.2025		2025: 146-163

Eski Türkçede *qod-* ve *qud-* Fiilleri: Fonetik ve Etimolojik Bir Değerlendirme

The verbs qod- and qud- in Old Turkic: A phonetic and etymological analysis

Marek STACHOWSKI*

Jagiellonian University (Kraków/Poland)
E-mail: marek.stachowski@uj.edu.pl

Erdem UÇAR*

Jena University (Jena/Germany)
E-mail: erdem.ucar@uni-jena.de

The article examines the phonetic and etymological aspects of the Old Turkic verbs *qod-* and *qud-* to determine whether they represent two distinct lexical items or phonetic variations of a single verb root. By analysing Old Turkic inscriptions in different writing systems, including Turkic Runic, Brāhmī, Manichaean and Uighur scripts, the research explores how the vowel change $o \sim u$ is recorded in historical sources. It takes a comparative approach, examining how these forms appear in different Turkic languages and loanwords in neighbouring languages such as Yeniseian and Slavic. The study also assesses the impact of phonological constraints and orthographic conventions on the transcription of these words. The results suggest that *qod-* and *qud-* were historically intertwined, and probably derived from a single root meaning ‘to lower something’ or ‘to move something downward’. Over time, phonetic shifts and dialectal differentiation led to distinct forms that influenced later developments in Turkic languages. The article contributes to the broader discussion of vowel shifts and phonological variation in historical Turkic linguistics.

Key Words: Old Turkic, *qod-*, *qud-*, vowel alternation $o \sim u$.

* ORCID ID: 0000-0002-0667-8862.

* ORCID ID: 0000-0002-0039-9619.

1. Giriş

Türkçenin etimolojik sorunlarına kısaca temas etmeden, Eski Türkçe *qod-* ve *qud-* fiillerinin iki ayrı kelime olup olmadığını tespit edebilmek pek de kolay değildir. Bununla beraber sorunu çözmek için, sözkonusu fiilin Eski Türkçedeki tanıklarına da yoğunlaşmak gerekiyor.

Türk Runik yazıtlarındaki ünlüler, bazı araştırmacılara göre Eski Uygurcadaki gibi okunmaktadır, zira Eski Uygurcanın yazı sistemleri ünlüleri çok daha ayrıntılı bir şekilde ifade etme imkanına sahiptir. Ayrıca, Eski Uygurca, yazıtların Türkçesine en yakın tarihî dil topluluğudur.

Eski Türkçe bir metinde bir ünlünün *o* mu yoksa *u* mu olarak okunacağını, modern ve karşılaştırmalı tanıkların aracılığı ile ve bazen de Brāhmī ve Tibet harfli tanıkların aracılığıyla öğrenebiliriz. Eğer bir kök Brāhmī harfli metinde <o> ile yazılmışsa, Tibet harfli metinde geçmiyorsa ve modern tanıklar da yoksa ya da tanıklar çelişkiyise, bu durumda ne yapılmalıdır? Bu tanık, Uygur veya Arap yazısıyla yazılmış olanlarda nasıl okunacaktır? Bu tür sorular, Eski Türkçenin ses yapısını anlamak için farklı yazı sistemlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesini zorunlu kılmaktadır. (Erdal 2004: 41-42)

Ancak yazı sistemlerinin sunduğu verilerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi de her zaman sorunun çözümü için yeterli olamayabilir. İşte böyle bir durum için iyi bir örnek *qod-* fiilidir.

Türkçe *qoy-* ve *quy-* fiilleri üzerine sunacağımız tartışmada iki temel sınırlama bulunmaktadır: 1. Bu fiiller, yalnızca Eski Türkçe ve modern Türk dilleri çerçevesinde ele alınacaktır. 2. Yalnızca *qoy-* ve *quy-* fiilleri ile bunların türevlerine odaklanılacaktır. Burada asıl mesele, kelimenin *qoy-* mu yoksa *quy-* mu olarak okunup okunamayacağı değildir. Tartışmamızın odak noktası, *qoy-* ve *quy-* fiillerinin gerçekten iki farklı fiil olup olmadığı veya fiildeki yuvarlak ünlünün ortak bir kökteki bir ses varyantı olup olmadığı meselesidir.

Bugüne kadar araştırmacılar, bu fiillerin yazılışı ve anlamları üzerinde yoğunlaşmıştı. Yazı açısından, *o* ile *u* arasındaki fark gözetken yalnızca Brāhmī ve Tibet harfli metinler bize yardımcı olabilmekteydi. Türkçe, geniş *e* ile dar *i* arasında bir *e'*ye sahip olduğu gibi, geniş *o* ile dar *u* arasında dar bir *ó* ünlüsüne de sahipti. Bu konuyu aşağıda daha detaylı olarak ele alacağız. Ancak, hemen

belirtmeliyiz ki Brāhmī yazısında bile sözkonusu ó ünlüsünü göstermek için bir harf mevcut değildi.

2. Eski Türkçenin Yazı Sistemlerindeki Tanıklar

Türk Runik harfli Eski Türk yazıtlarında ‘bırakmak’ anlamına gelen *qod-* fiili şöyle geçer: <q^wwDp> (Tuñuquq 2, 3): q(a)n(i)n *qod(u)p*; q(a)n(i)ŋ(i)n *qod(u)p* (Tekin 1994: 3); <q^wwTI> (Bilge Qağan, G12): s(a)ns(ı)z: k(e)lür(ü)p qop *qot<t>ı* (Tekin 2014: 68). Bununla beraber aynı kökle veya *qud-* ile ilişkili olması muhtemelen olan ve ‘aşağı’ anlamına gelen *qodı* (< qod-ı) da yazıtlarda geçmektedir: <q^wwDI> (Bilge Qağan D37): s(e)l(e)ŋe *qodı yor(ı)p(a)n* (Tekin 2014: 62); <q^wwDI> (Tuñuquq 27): ol sub *qudı b(a)rd(ı)m(ı)z* (Tekin 1994: 13). Görüldüğü üzere sıralanan tanıklarda kelimenin ilk hecesindeki ünlü, Türk Runik yazısında > <w> işareti ile yazıldığı için ünlünün o mu yoksa u mu olduğu konusunda kesin bir neticeye ulaşmak mümkün değildir.

Mani harfli metinlere baktığımızda ‘bırakmak, koymak, terk etmek’ anlamına gelen *qod-* fiili şöyle geçiyor: <KWTMASAR> (MIK III 189 [T III D 260.2] v1): *qodmadın qamıġunı qutġartıñız* (Clark 2013: LH061-62 [141]); <KWTTWNKWZ> (MIK III 189 [T III D 260.2] v3): nomlap *qodtuñuz* (Clark 2013: LH063 [141]); <KWTMADDYN> (MIK III 189 [T III D 260.2] v5): arıġ no[muġ] nomlap *qodmasar* (Clark 2013: LH064-65 [141]); <KWTDDYY> (U 77 [T III D 260, 21.24] v2): etözün *qoddı* (Bang 1931: 27). Bununla beraber ‘aşağı’ anlamına gelen *qodı* ~ *qudı* ise şu şekilde karşımıza çıkıyor: <KWTYY> (U 83 [T III D 260.3] v5; U 81 [T III D 259.22] r5): qalıġtın *qodı* éntimiz; üstürti *qodı* énmesez (Clark 2013: LH038, LH048 [139-140]).

Uygur harfli metinlerde ‘bırakmak, koymak’ anlamındaki *qod-* şöyle geçer: <XWDSAR> (U 73 [TM 276a] r4): etöz *qodsar* (Clark 2018: EH65 [134]). Diğer taraftan, ‘aşağı’ anlamına gelen *qodı* veya *qudı* ise şu şekilde görülür: <XWDY> (MIK III 198v [T II D 171] v26): *qudı* (Clark 2018: EC027 [67]); <XWDY> (Mainz 317 [TI/TM 423d] r7, 10): *qodı* éntim (Bang 1931: 13).

Yukarıdaki tanıklardan anlaşılacağı üzere Eski Türkçenin yazımında kullanılan Türk Runik yazısı ile Sami kökenli yazı sistemleri ilk hecedeki o ve u arasında bir ayrım gözetmemektedir. Bu konuda sadece Brāhmī yazısı bir istisna

olarak önümüzde durmaktadır. O zaman biz de Brāhmī harfli metinlerdeki tanıklara göz atalım:

<i>qud-</i>	
Harfçevrim ve Yazıçevrim	Sanskritçe Karşılığı
Mainz 648 ([T II] S 19) + MIK III 598a v3: <yo-γ ro-ṭ hku tsā-r̥> yoğrot <i>qudsar</i> (Maue 1996: 20, 28, 34).	dadhi <i>prakṣiptaṃ</i> Krş. <i>prakṣip</i> 'to cast, hurl, throw or fling at or into (loc.), place in, put before; to let down; to launch a ship; to add; to insert, interpolate' (Monier-Williams 1899: 655b)
Mainz 616 ([T II] S 20) r1: <qu tti> <i>qudti</i> Uygurca karşılığı sorunludur. Eğer <i>qud-</i> fiilinin geçmiş zaman hali olarak 'dökmek, boşaltmak' anlamında kullanılıyorsa, bu, Sanskritçe <i>āvarjaya-</i> kelimesinin yanlış anlaşılması olabilir. <i>āvarjaya-</i> kelimesi de 'dökmek' anlamına gelebilir, ancak bu bağlamda uygun değildir. Alternatif okumalar olan <i>quti</i> 'kutu, saadeti' veya <i>qunti</i> 'soydu, şakilik yaptı' da bağlama pek uygun değildir. Anlam olarak en uygun olanı <i>qanti</i> 'kandı, memnun oldu' şeklinde bir düzelme olabilir (Maue 1996: 78-79).	<i>āva-r>jito</i> Krş. <i>āvṛj</i> 'poured out, made to flow downwards' (Monier-Williams 1899: 156a).
Mainz 642 (T II S 59) r9: <qu tu p> <i>qudup</i> (Gabain 1954: C/9 [26]).	<i>ākīrya</i> Krş. <i>ākṛ</i> 'to scatter or sprinkle over, give abundantly' (Monier-Williams 1899: 127b).
<i>qod-</i>	
Mainz 718 (TM 441) v18-19: <qo to-p> <i>qodop</i> (Hartmann & Maue 2022: 62).	<i>'pahāya, ap-ā>sya</i> Krş. <i>apa-hā</i> 'to remain behind, fall short, not reach the desired end, to grow less, decrease (in strength)' (Monier-Williams 1899: 53c) <i>apās</i> 'to fling away' (Monier-Williams 1899: 54c)
Mainz 187 + Mainz 209 (T II S 49) r7: <qo ḍo r̥> <i>qo[do]r</i> (Gabain 1954: I/7 [57]). <ḍo> kısmı parçanın aslında tahrip olduğu için nâşirler bu kısmı tamamlamaya çalışmıştır. Gabain'den farklı olarak, tahrip olan kısım için <i>qoṅur-</i> 'koparmak, yok etmek' önerisi de yapılmıştır (Hartmann & Maue 2022: 97).	-

Brāhmī harfli metinlerdeki tanıklar genellikle tahrip olmuş fragmanlarda bulunduğundan, metnin bağlamı hakkında net bir fikir elde edemiyoruz. Dolayısıyla ilgili kelimenin okunuşu ve anlamı için kesin bir şey söylemek zordur.

Bu nedenle, Brāhmī harfli metinlerdeki tanıkların sorunumuzun çözümüne önemli bir katkı sağladığı söylenemez.

3. Fiil Üzerine Etimolojik Teklifler

Fiilin kökeni ve yapısı üzerine şimdiye değin birkaç şey söylendi. Vámbéry, *qod-* ‘koymak’, *qud-* ‘dökmek’ ve *qodi*’nın ‘aşağı’ aynı köke dayandığını ilk ve belki de tek düşünen kişidir (1878: 98 [93-94]). Vámbéry’den sonra, bu konuda fikir ileri sürenler iki fiilin farklı olduğunu düşünmüştür. *Drevnetyurkskiy Slovar*’da (1969: 463a-464a, 451b-452a) ve Räsänen’in etimolojik sözlüğünde (1969: 274b, 275a, 296a-b) *qud-* (~ *quy-*) ‘dökmek’ ile *qod-* ‘1. koymak; 2. bırakmak, terk etmek’ iki ayrı fiil olarak gösterilmiş, *qodi* ‘aşağı’ kelimesi o’lu okunmuştur. Clauson da iki fiili birbirinden ayırmıştır. Bununla beraber, Clauson *qud-*’un yapısı hakkında bir açıklama yapmazken, *qod-*’un **qo-*’nun muhtemelen {-d-} ekli ‘intensive’ gövdesi olduğunu ileri sürmüştür ve *qodi*’nin *qod-*’tan türediğini belirtmiştir (1972: 595b-596b). Erdal da *qud-* (~ *quy-*) ‘dökmek’ ile *qod-* ‘1. koymak; 2. bırakmak, terk etmek’ fiillerini iki ayrı fiil olarak düşünmekte, ancak *qodi*’nin ‘downwards’ *qud-* ‘to pour’ kaynaklı olduğunu ileri sürmektedir (1991: 194, 666, 744, 807, 341). Wilkens de sözlüğünde Erdal’ı takip etmiştir (2021: 388a, 418b).

4. Fonetik Tarif

Akustik analiz bulgularına göre Türkçe <o> şeklinde yazılan ünlünün IPA (International Phonetic Alphabet) tablosunda [ɔ], [ʊ] ve [ə], algısal inceleme bulgularına göre ise [ɔ], [o] ve [ɒ] ünlülerine benzediği tespit edilmiştir. Aynı şekilde, <u> şeklinde yazılan ünlü de akustik inceleme bulgularına göre [y], [ɯ] ve [ɯ], algısal inceleme bulgularına göre ise [u] ve [ʊ] ünlülerine benzemektedir (Kılıç 2003: 7-8). Dolayısıyla hem akustik hem de algısal incelemelerin sunduğu deliller ışığında¹, Türkçedeki <o> ve <u> ünlülerinin ses özelliklerinin belirli bir çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Yani, o ve u ünlüleri farklı varyasyonlarla telaffuz edilmektedir.

¹ Akustik inceleme (acoustic analysis), sesin fiziksel özelliklerinin (frekans, genlik, süre, formant yapısı vb.) objektif olarak ölçülüp analiz edilmesini ifade eder. Bu tür inceleme, ses kayıtları üzerinde teknik araçlar kullanılarak gerçekleştirilir. Algısal inceleme (perceptual analysis) ise, sesin dinleyiciler tarafından nasıl algılandığına dair subjektif değerlendirmelere dayanır. Yani, bir sesi işitme ve algılama sürecine dayalı olarak yapılan analizdir.

Dolayısıyla, [ʊ] ünlüsünün yazımının oldukça karmaşık olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda, Türkçe *buzlu* [buz'lu] ve benzeri kelimeler hemen dikkati çekiyor. Dudaksıl bir ünsüz olan [b-]'den sonra gelen ünlünün daha kapalı bir şekilde telaffuz edilmesi, boğumlama açısından doğaldır, ancak bu durum standart Latin alfabesiyle tam olarak temsil edilmemektedir. Başka bir deyişle, *buzlu* kelimesindeki <u> harfi hem dar bir [u] sesini hem de [ʊ]'ya yakın geniş bir [ʊ] ünlüsünü karşılamaktadır.

Benzer bir durumun Ana Türkçe için de geçerli olabileceğini varsayabiliriz. Örneğin, **qud-* ~ **qod-* ~ **qod-* veya **qud-* kökünden türeyen bir fiil düşünülebiliriz. Bu fiil, bazı modern tanıklarda <o>, bazıları ise <u> harfiyle yazılmıştır. Bunun nedeni, [ʊ] sesini ifade edebilecek özel bir harfin geçmişte ve günümüzde mevcut olmamasıdır.

5. Sibirya ve Balkanlar'daki Alıntıların Tanıklığı

Bu durumda <u> harfi ile kaydettiğimiz sözcüklerin bazılarında bir dar [u], bazılarında ise bir dereceye kadar [o] ünlüsüne benzeyen geniş bir [ʊ] ünlüsü vardır. Böyle sözcüklerin anadili Türkçe olmayan yabancılar tarafından nasıl algılanıp telaffuz edildiği sorusu önemlidir. Hemen söyleyelim ki bunlar da tıpkı IPA tablosundaki [ʊ] gibidir.

Yenisey dil ailesine ait olan Kotçaya Sibirya Türk dillerinden geçen sözcüklerde Türkçe o ünlüsü hem <o> hem de <u> ile temsil edilir.

o > u için örnekler şunlardır: T *oruk* 'patika' → Kot. *uruk* 'vadi'; T *sogur* 'kör' → Kot. *šugur* 'tek gözlü'; T *toy* 'düğün (eğlence)' → Kot. *toi* ~ *tui* (Khabtagaeva 2019: 208). Bu gibi basit örnekler bazen ilk bakışta kolayca fark edilmeyen birkaç örnek de ilave edilebilir. Mesela, T *könlek* 'gömlek' [> **könnek* > **kögnek*] > *kögenek* → Kot. [**kokenek* > **kokanak* >] *kononak* ~ *kukanak* (Khabtagaeva 2019: 215).

u > o için örnekler şunlardır: T *baltu* 'balta' → Kot. *báltō*; T *buka* 'boğa' → Kot. *boga*. Bu sözün Modern Türkiye Türkçesi -o-'lu şeklinin olması dikkat çekicidir. T *çokur* 'rengârenk' → Kot. *čôgor*; T *kulun* 'kulun, tay' → Kot. *kulun* ~ *kolun*; T *tura* 'ev' → Kot. *torá* 'oturma odası, salon' (Khabtagaeva 2019: 209, 212). Net olarak fark edilemeyen bir örnek de şudur: T *kersü* → Kot. [**keršu* >] *keršo* (Khabtagaeva 2019: 210). Öndamaksıllık unsurunun transferi için bk. T *süt* 'süt' → Kot. *šut* (Khabtagaeva 2019: 211);

Türk dünyasının öbür ucundaki Balkanlarda da benzer süreç takip edilebilir:

o > u için örnekler şunlardır: Bulg. *bronhit* ‘bronşit’ → BnT [**brohit* > **borhit* >] *burhit*; Bulg. *čelo* ‘alın’ → BnT *çalo* ~ *çalu*; Bulg. *dogovor* ‘antlaşma’ → BnT *dogovor*; Bulg. *dolčina* ‘vadi’ → BnT *dulčina*; Bulg. *toçilka* ‘merdane’ → BnT *tuçilka* (Stachowski 2022: 237-245). T *hiç olur mu?* → Ştok. *hiçulurmi?* (Hazai 1961: 128)

u > o için örnekler ise şunlardır: Bulg. Ştok. *kuraž* ‘cesaret’ → BnT *koraş* (Stachowski 2022: 240).

Görüldüğü üzere, Balkanlardaki Türk ağızlarında *o > u* değişimi, *u > o* değişiminden çok daha sık karşımıza çıkmaktadır.

6. Yazıçevrimli Metinler

Osmanlı Türkçesinin standartlarına pek önem vermeyen ve daha ziyade sıradan halkla iletişim kuran Avrupalı yazarlar, *yazıçevrimli metinler* olarak adlandırılan eserler kaleme almıştır. Bu metinler, Türkçenin konuşma dilini kaydetmeleri ve ünlüleri oldukça iyi göstermesi bakımından önemlidir. Yazıçevrimli metinlerde *o* ve *u* ünlülerinin hangi biçimde yer aldığına kısaca bakıp birkaç örnek vermekle yetinelim:

o > u için örnekler şunlardır: **1650**: *bustan* ‘bostan’ (Rocchi 2011: 92); *dukun-* ‘dokunmak’ (Rocchi 2011: 127); **1675**: *unda* ‘onda’ (Zajaczkowski 1948: 75); *undan* ‘ondan’ (Zajaczkowski 1948: 75).

u > o için örnekler şunlardır: **1611**: *yonak* ‘yabancı erkek’ < Balkan Slav. *yunak* ‘cesur delikanlı’ (Rocchi 2012: 161; 2017: 26); **1650**: *dovar* (~ *duar* ~ *divar*) ‘duvar’ (Rocchi 2011: 125); *kovvat* (~ *kuvet*) ‘kuvvet’ (Rocchi 2011: 229); **1768**: *koyi* ‘kuyu’; *koti* ‘kutu’; *onut-* ‘unutmak’ (Stachowski 2022a: 558); **XIX. yüzyıl**: *ora-* ‘uğramak’; *yoharı* ‘yukarı’ (Hazai 1960: 225).

7. Türk Dillerinden Veriler

Türk dillerinde *o ~ u* ünlü değişimini yaşayan birçok örnek mevcuttur. Ancak bunların tümünü burada detaylıca incelememiz gerekmiyor. Bunun yerine, konunun özüne odaklanmak daha yararlı olacaktır. Bu tip ünlü değişimleri farklı sebeplerden kaynaklanabilir. Detaylara girmeden, yalnızca iki örnek vermekle yetinelim:

Tarihî kaynaklarda ve çeşitli Türk dillerinde görülen *qoç-* ~ *quç-* ('kucaklamak') fiilinin iki farklı biçimde söylenmesi, aslında yanlış (-o-) okumadan kaynaklanmaktadır (Taş 2009: 119). Benzer bir durum *qoy-* ~ *quy-* çifti için de geçerlidir. Bu tür örnekler, yalnızca sesbilim açısından değil, yöntem açısından da önemli veriler sunmaktadır.

Bazı kelimelerin kökeni kesin olarak belirlenemediğinden, bir *o > u* değişimi mi yoksa bir *u > o* değişimi mi olduğu her zaman net değildir. Örneğin, 1680 yılında Meninski'nin sözlüğünde *organ* olarak kaydedilen kelime, günümüzde *urgan* şeklinde kullanılmaktadır. Bazılarına göre *urgan*, Moğolcadan alınmış bir kelimedir (Ölmez 2017: 460): T. *urgan* ← Mo. *uruga(n)* (← T. *uruq*). Bu durumda, *u* ünlüsünün aslî olduğu, *organ* biçiminin ise sonradan oluştuğu ve kelimenin bir *u > o* değişimi yaşadığı söylenebilir. Ancak, kelimenin Orta Türkçedeki *uruq* 'urgan' (< *urq*) sözcüğünden {+(a)n} küçültme ekiyle türediğini düşünenler de vardır (Eren 2020: 535a). O zaman, herhangi bir seslik değişimden bahsetmek mümkün olmayacaktır. Bunun yanı sıra, bazı dilciler kelimenin Yunanca kökenli olduğunu öne sürmektedir. Eğer bu görüş kabul edilirse, kelimenin Yunancadaki *orgáni* ('urgan') sözcüğünden türediği ve şu dönüşüm zincirini izlediği düşünülebilir: (Gr. *o-* →) Osm. 1680 *o-* > Modern Türkçe *u-*.

Aslında, *o ~ u* değişimi kadar önemli bir diğer konu da *ö ~ ü* değişimidir. Örneğin, TT *gök* kelimesine karşılık, onun türevi olan *güvercin* kelimesi *ü*'lü karşımıza çıkıyor. Bu tür değişimler özellikle Balkan Türkçesinde sıkça görülmektedir. Hem *ö > ü* hem de *ü > u* dönüşümleri tespit edilmiştir. Örneğin, Türkçe *öksüz* → Balkan Türkçesi (Ştokavca) *oksuz* ~ *uksuz* (Hazai 1961: 130); Türkçe *kadıngöbeği* → Ştokavca *kadin-đubegi* (Hazai 1961: 123). Bu örneklerde, Türkçe *ö* ünlüsünün Ştokavca *u*'ya karşılık geldiği görülmektedir. Ancak bu tür örnekleri şimdilik tartışmamıza dâhil etmeyeceğiz.

Aşağıda kökenlerine ve aslî ünlülerine bakmadan *o ~ u* ünlülerinin komşu ünsüzlerle kullanımına bakacağız. Listede *o*'lu şekiller hep birinci sırada gösterilmiştir:

b Komşuluğunda

TT *boyunca* = Kklp. *buyunşa* (Räsänen 1949: 60)

TT *boz-* = Az. *puz-* (Räsänen 1949: 60)

Özb. (Hive ağzı) *porhan* = Yug. *burhan* ‘put’ (Räsänen 1949: 61)

Alt. *pozū* = Şor. *muzay* ‘buzağı’ (Radloff 1882: 86)

d Komşuluğunda

Trkm. *dōdak* = Az. *dodah* = TT *dudak* (Räsänen 1949: 60)

TT *dola-* ‘sarmak’ = Yak. *tul-* ‘etrafta dolanmak’ (Räsänen 1949: 60)

n ve ŋ Komşuluğunda

TT *son* = Tel. *sunda* ‘ondan sonra’ (Räsänen 1949: 60)

TT *on* = Kuzeydoğu Anadolu Ağızları *uŋ* (Räsänen 1949: 60)

s Komşuluğunda

TT *yunusbalığı* için bk. *y-* komşuluğu maddesi.

TT *sor-* = Hak. *sur-* (KEWT 306)

y Komşuluğunda

TT *boyunca* bk. *b-* komşuluğu maddesi.

Az. *oyan-* = TT *uyan-* (Räsänen 1949: 60)

Kırg. *cogoru* = TT *yukarı* (KEWT 363)

Osm. *yonosbalığı* = TT *yunusbalığı* (KEWT 365)

Yukarıdaki örneklere, ayrıca *o (-u) > u (-u)* benzeşmesi kaynaklı örnekler de eklenebilir.

Elimizdeki liste kesin bir neticeye varmak için yeterli olmasa da birkaç sonuç çıkarmayı mümkün kılmaktadır. Bazı kelime çiftleri iki gruba dâhilken (TT *yunusbalığı* gibi) diğerleri için yeni gruplar da düşünülebilir. Örneğin, Özb. *porhan* = Uyg. *burhan* çifti TT *sor-* = Hak. *sur-* çiftiyle beraber alternatif olarak bir *r* komşuluğu grubu oluşturabilir.

Halbuki **qod-* ve **qud-* fiilleri için böyle özel bir grup yoktur. Zira *q* komşuluğunda grubu için elimizde bir başka gruba ait ol(a)mayan örnekler bulunmuyor. Öbür taraftan, *y* komşuluğu grubu mevcut olduğuna göre *quy-*

varyantının ancak **qod-* > *qoy-* değişimi yaşandıktan sonra meydana gelmiş olabileceği varsayılabilir. Başka bir deyimle, **qud-* şekli hiç mevcut değildi, ama *qoy-*'un yanı sıra bir *quy-* biçimi de vardı: **qod-* > **qoy-* > **qoy-* ~ **quy-*.

8. Fiilin Anlamı Üzerine

Bazı araştırmacılar, *qoy-* fiili için 'bırakmak, koymak' anlamını, *quy-* fiili için ise 'dökmek' anlamını kabul etmektedir. Ancak, bu genel kabul verilerle bazen tam olarak örtüşmemektedir. Gülsevin, *çay qoy-* ifadesinin, *çay quy-* deyiminin *qoy-* 'bırakmak' fiiliyle karışmasından kaynaklandığını düşünmektedir (1998: 55). Bununla birlikte, *çay qoy-* ifadesinde *quy-* fiilinin arkaik bir biçimi olan *qoy-* sözünün bulunabileceği fikri de oldukça cazip görünüyor. Elbette bu bir iddia değil, bir olasılıktır. Bu bağlamda ne arkaiklik fikri ne de bulaşma yoluyla oluştuğu kesin olarak kanıtlanabilir. Öte yandan, *quyu* kelimesinin 'dökmek' anlamındaki *quy-* fiilinden türediğini söylemek (Gülsevin 1998: 55) pek de kolay değildir. Çünkü su, kuyunun içine dökülmez ve *quyu*, doğal yollarla su biriktiren bir çukur olduğu da unutulmamalıdır.

Benzer bir görüşü Nalbant da ileri sürmüştür. Ona göre, Türkçede günümüzde kullanılan *qoy-* fiili, Eski Türkçede 'bırakmak, yerleştirmek' anlamına sahipti ve 'bir sıvıyı veya hububatı boşaltmak' anlamını içermiyordu. Tarihî Türk dillerinde bu anlamı karşılayan asıl fiil *qud-* olup, zamanla *quy-* biçimine evrilmiştir. *Quy-* fiili Eski Oğuz Türkçesinde de kullanılmış, ancak zamanla unutulmuş ve yalnızca *quymaq* 'bir yemek türü', *quyruq* ve *quyumcu* gibi sözcüklerde donmuş biçimde kalmıştır. Türkiye Türkçesinde *quy-* fiili yerini *qoy-* fiiline bırakmış ve bu değişim özellikle *çay qoy-* ifadesinde kendini açıkça göstermiştir. Ancak tarihî metinlerde bu kullanımın asıl biçimi *çay quy-* 'çay dökmek' olarak tespit edilmiştir. Ağızlarda *qoy-* ve *quy-* fiilleri zaman zaman birbirine karışmış, fakat *quy-* fiili zaman içinde unutulmuştur. Böylece *çay qoy-* ifadesi, tarihî bağlamda *çay quy-* yani 'çay dökmek' fiilinden dönüşerek günümüzdeki hâlini almıştır (2024: 235-236).

Qoy- 'yerleştirmek, bırakmak' ve *quy-* 'dökmek' fiilleri arasında ortak bir anlam bulunmaktadır: 'bir şeyi aşağıya doğru yapmak'. Sözkonusu kök anlamdan 'kazmak' anlamı ortaya çıkmış olabilir. Dolayısıyla, *quyu* kelimesinin kök anlamının 'kazılmış şey veya yer' olması muhtemeldir. Buna karşılık, *quyum* türevi büyük olasılıkla aslen 'döküm, dökme, dökülmüş şey' anlamına gelmiş ve

bu nedenle gerçekten *qoy-* ‘dökmek’ fiilinden türemiştir (Gülsevin 1998: 55; KEWT: 241).

Halbuki burada önemli bir sorun karşımıza çıkmaktadır: *çay qoy-* ifadesi, bu türden tek örnek değildir. *Dede Korkut* anlatmalarının Dresden yazmasında geçen *birbirine quyulan çağda* ve *kafire qılıç quy-* ibarelerindeki fiili, Tezcan, *qoy-* ve *qoyul-* yerine *qoy-* ve *quyul-* şeklinde okumayı önermiştir (2001: 69-70, 345-346). Kendisi, bu yöntemin doğruluğundan oldukça emin görünmektedir. Ancak burada temel bir problem dikkati çekiyor: *qoy-* yerine *qoy-* önerenler, başlangıçta bir peşin hüküm ortaya koymakta, ancak bu iddialarıyla uyuşmayan örneklerle karşılaştıklarında, iddialarını revize etmek yerine örnekleri değiştirmeyi tercih etmekte ve bunu da “eylemler unutulmuş, bulaşmış” gibi gerekçelerle açıklamaya çalışmaktadır. Oysa örnekler, ancak olağanüstü durumlarda değiştirilmelidir.

9. Sonuçlar

o ~ u ile bağlantılı olarak *qoy-* ~ *quy-* sorunu, ilk bakışta görüldüğünden çok daha karmaşıktır. Burada meseleyi tüm yönleriyle ele aldığımız iddiasında değiliz, ancak meselenin çözümüne giden yolun henüz başında olduğumuzu bilinciyle bazı temel sonuçlar çıkarabiliriz.

İlk olarak, başlangıçta yalnızca **qod-* fiili vardı ve bu fiil ‘bir şeyi aşağıya doğru yapmak’ gibi genel bir anlama sahipti. Fiilin ikinci ünsüzünün *d* mi yoksa dişler arası sızıcı *δ* mi olduğu sorusu şimdilik bir kenarda bırakılmalıdır, ancak her iki durumda da bu ünsüz, bu aşamada *o* ünlüsünün telaffuzunu etkilemiş olamaz. Daha sonra *d > y* geçişi ile *qoy-* biçimi ortaya çıkmıştır. Bu varyant bazı bölgelerde veya ağızlarda *quy-* biçimine dönüşmüştür, yani ikincil bir biçim kazanmış olmalıdır. Fiilin başlangıçtaki genel anlamı olan “*bir şeyi aşağıya doğru yapmak”, zaman içinde daha somut anlamlara evrilmiş ve ‘kazmak’, ‘dökmek’, ‘yerleştirmek’ gibi farklı anlamlar ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda, *qoy-* ile *quy-* biçimleri arasındaki etkileşim hem şekil hem de anlam açısından karışıklıklara yol açmıştır. Bu süreçlerin dil içindeki dinamiklerinin daha ayrıntılı incelenmesi gerektiği açıktır, ancak mevcut veriler ışığında, bu değişimlerin nasıl geliştiğini anlamak adına bazı tahminlerde bulunmak mümkündür.

Doerfer, bir tanıtım yazısında, diğer araştırmacıların *qodıqı* şeklinde okudukları Eski Türkçe kelimeyi farklı bir yaklaşımla ele almıştır. Eski Türkçe Brāhmī yazılı metinlerde ve Tuvacada *qudu*, Özbekçede *quyi* gibi tanıklara dayanarak bu kelimeyi *qodıqı* şeklinde okumayı tercih etmiş ve kelimenin muhtemelen *qud-* ‘nach unten! ausgießen’ [(aşağıya!) dökmek, boşaltmak] fiilinden türediğini öne sürmüştür (1989: 302). Bu değerlendirme büyük ölçüde doğrudur. Ancak Doerfer, ‘boşaltmak’ anlamının içinde ‘aşağıya doğru’ anlamının bulunduğunu fark etmesine rağmen, *qod-* fiili için önerdiği ‘deponieren’ [‘depolamak’] anlamının *qud-* fiiliyle nasıl bağlantılı olabileceğini ne yazık ki açıklayamamıştır.

Modern Türkiye Türkçesindeki *qoy-* fiili ile edilgen veya daha doğru bir terimle “mediopassive” bir şekli olan *qon-* (Trkm. *qōn-* ‘konmak’; *kuşlar konu* = ‘kuşlar kendilerini (-n-) aşağıya bıraktılar’) için *qō-* şeklinde ortak bir kök önerilebilir. KEWT 227’de böyle bir varsayıma şüpheyle yaklaşılmıştı. Yukarıda sunulan veriler ışığında bu şüphenin o kadar da ikna edici olmadığı söylenebilir. En büyük sorun, *qo-d-* yapısındaki {-d-} ekinin işlevine dayanmaktadır.² Bununla birlikte, ünlünün kısılması (**qō-* → *qod-*) açık bir hecenin kapalı bir heceye dönüşmesiyle kolayca açıklanabilir. Ana ve Eski Türkçede *qō-* kökünün varlığını en azından geçici bir varsayım olarak kabul edersek, bu hipotezimizi Bilge Kağan yazıtında geçen ve <qwwTI> biçiminde kaydedilmiş ‘bırakmak’ fiilini *qō-tı* olarak yorumlamak için kullanmamız peki âlâ mümkün olabilir.

Nâşirlerin, o ve u ünlülerini net bir şekilde birbirinden ayırt edemedikleri metinleri yayınlarken fiilin ünlüsünü anlamına göre okumaları filolojik açıdan bakıldığında pek de güvenilir bir yöntem olduğu söylenemez. Bu tür belirsiz kayıtların, Uçar 2017’de önerildiği gibi <w> veya <w̄> gibi işaretlerle gösterilmesi düşünülebilir (101), yani yazıçevrimde fiili *qwd-* ve *qwy-* şeklinde göstermek mümkündür. Böyle bir yazım, ünlünün kesin niteliği hakkında okuyucuya net bir bilgi vermez, ama fonetik değerin tam olarak belirlenemediği durumlarda, bu belirsizliği açıkça ifade ettiği için bilimsel açıdan daha dürüst bir yaklaşım olacaktır.

² Sözkonusu {-d-} eki için bk. Uçar 2018: 20-21.

Yukarıdaki sonuçların sorunu bütünüyle çözdüğü iddiasında değiliz. **qod*- fiilinin türevlerine TT (yüzü)*qoyun*'un³ yanı sıra Özb. *quyi* 'aşağı; alçak' ile Yak. *hotu* 'şimal' = SUyg. *qozu* ~ *quzu* sayabiliriz (Blagova 2000: 31). Coğrafi mana için krş. Alm. *Niederdeutsch* = İng. *Low German*; Fel. *Nederland* = Çek. *Nizozemsko*. Bu bağlamda modern TT *quzey* kelimesinin ifade ettiği yön neresidir?⁴ Eren'e göre, *quzey* kelimesi *quz* 'güneş görmeyen yer, gölgede kalan yer' sözcüğünden gelir (2000: 341a). Ancak *quz* kelimesinin nerede kullanıldığı bilmiyoruz ve bu yüzden kökenini de tespit edemiyoruz. Bir yandan SUyg. *quzu* kelimesine hem ses hem de mana bakımından çok benzediği görülüyor. Diğer taraftan, Ana ve Eski Türkçe **d* ~ **δ* sesinin Oğuzcadaki karşılığının *y* olduğunu biliyoruz. Tek tük istisnalar olsa bile Türkiye Türkçesinde diğer -*z*-'li şekillerin olmadığı söylenebilir. Başka bir ifadeyle, SUyg. *qozu* ~ *quzu* 'şimal' kelimesi **qod*- fiilinden geldiği oldukça açık olsa da TT *quzey* kelimesinin de bu sözcük ailesine ait olup olmadığı konusunda şimdilik kesin bir şey söylenemez. Aynı zamanda bir başka sorun daha var. **quy*-varyantı ancak **d* > *y* geçişinden sonra oluştuysa, SUyg. *quzu* nasıl açıklanabilir? Burada herhalde bir uzak benzeşme söz konusu olmalıdır: *o-u* > *u-u*, yani *qozu* > *quzu*.

Başka bir bulanık biçim Kıbrıs Türkçesinde kullanılan *quy* 'kuyu' (Kabataş 2009: 391) kelimesidir. Burada sones ünlüsünün eridiği yönündeki açıklamanın kesin olduğu söylenemez, çünkü *ağı*, *çalı*, *dağı*, *ğacı*, *ğomuşu*, *qutu* vs. gibi sözcüklerde son ünlü değişmeden kalmıştır.

Sonuç olarak, Eski Türkçe **qod*- fiili ve türevlerinin gelişimi, hem şekil hem de anlam açısından karmaşık bir evrime sahiptir. İlk olarak, başlangıçta yalnızca **qod*- fiili vardı ve bu fiil '*bir şeyi aşağıya doğru yapmak' gibi genel bir anlama sahipti. Bu genel anlamdan zaman içinde 'kazmak', 'dökmek', 'yerleştirmek' gibi farklı anlamlar ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda, *qoy-* ile *quy-* biçimleri arasındaki etkileşim hem şekil hem de anlam açısından karışıklıklara yol açmıştır. Sözkonusu değişim sürecinin tam olarak nasıl gerçekleştiğini anlamak için daha fazla filolojik çalışma gerekmektedir.

³ Tekin'e göre, *yüzüqoyun* sözü, 3. tekil kişi iyelik eki almış *yüz* sözcüğü ile *qoy-* fiilinden türeyen *qoyu* kelimesinin {+(X)n} araç ekli biçiminin birleşmesiyle oluşmuştur (1958: 188-189).

⁴ Altay dillerinde 'kuzey' kavramının karşılandığı kelimeler için bk. Sinor 1990: 295-300.

İşaretler

- > < fonetik değişme.
→ ← alıntı.
< > harf.

Kısaltmalar

- Alm. Almanca.
Alt. Modern Altayca.
Az. Azerice.
BnT Bulgaristan Türkçesi.
Bulg. Bulgarca.
Çek. Çekçe.
Fel. Felemenkçe.
Gr. Grekçe.
Hak. Hakasça.
İng. İngilizce.
KEWT Stachowski 2019.
Kırg. Kırgızca.
Kklp. Karakalpakça.
Kot. Kotça.
Mo. Moğolca.
Nog. Nogayca.
Osm. Osmanlıca.
Özb. Özbekçe.
Port. Portekizce.
Slav. Slavca.
Şor. Şorca.
Ştok. Ştokavca.
SUyg. Sarı Uygurca.

T	Genel Türkçe.
Tel.	Teleütçe.
Trkm.	Türkmençe.
TT	Türkiye Türkçesi.
Uyg.	Uygurca.

Kaynakça

Bang, W. (1931). Manichäische Erzähler. *Le Muséon*, 44, 1-36.

Blagova G. F. (2000). *Ètimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov VI: Obşçetyurkskie i mežtyurkskie osnovi na bukvu «k»*. Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".

Clark, L. (2013). *Uygur Manichaeen texts II: liturgical texts, translations, commentary*. Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.

Clark, L. (2018). *Uygur Manichaeen texts III: ecclesiastical texts, translations, commentary*. Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.

Clauson, Sir G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Doerfer G. (1989). "Laut J. P. & Röhrborn, K. Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung (Wiesbaden 1988)". *Central Asiatic Journal*, 33(3), 301-302. (Rezension)

Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation, a functional approach to the lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Eren, H. (2020). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Haz. Akalın, Ş. H. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gabain, A. von (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII: Texte in Brāhmī-Schrift*. Berlin: Akademie Verlag.

Gülsevin G. (1998). Türk Dilinde Koy- (< Kod-) ve Kuy- (< Kud-) Üzerine. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 51-57.

Hartmann, J.-U. & Maue, D. (2022). Ein sanskrit-uygurisches Fragment der Tridaṇḍamālā in Brāhmī-Schrift: Reedition des Texts TT VIII D. *Acta Asiatica Varsoviensia*, 35, 39-130.

Hazai, G. (1960). Monuments linguistiques osmanlis-turcs en caracteres cyrilliques dans le recueils de Bulgarie. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 11, 221-233.

Hazai, G. (1961). Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-osmanli. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 7, 97-138.

Kabataş, O. (2000). *Kıbrıs Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü*. Lefkoşa: Kıbrıs Türk Yazarlar Birliği.

Khabtagaeva, B. (2019). *Language contact in Siberia. Turkic, Mongolic, and Tungusic loanwords in Yeniseian*. Brill: Leiden-Boston.

Kılıç, M. A. (2003). Türkiye Türkçesi'ndeki Ünlülerin Sesbilgisel Özellikleri. In Özsoy, S. A. et al. (Eds.), *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference on Turkish Linguistics, August 16-18, 2000* (3-18). İstanbul: Boğaziçi University Press.

Maue, D. (1996). *Alttürkische Handschriften, Teil 1: Dokumente in Brāhmī und Tibetischer Schriften, [Teil 1]*. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland XIII/9. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Monier-Williams, S. M. (1899). *A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages*. Oxford: Oxford Clarendon Press.

Nadelyayev, V. M. et al. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.

Nalbant, M. V. (2024). Çay Koymak / Dökmek / Katmak / Bırakmak Birleşik Fiilleri Üzerine. In Tok, T. et al. (Eds.), *Bilimin Işığında Türkolojinin İzinde, Pamukkale Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün 30. Yılına Armağan* (231-238). İstanbul: Günce Yayınları.

Ölmez, M. (2017). One more Mongolian word from the Turkish dictionary. Urgan 'a stout rope'. In Németh, M. et al. (Eds.), *Essays in the history of languages and linguistics dedicated to Marek Stachowski on the occasion of his 60 th birthday* (457-461). Kraków: Księgarnia Akademicka.

Radloff, W. (1882). *Phonetik der nördlichen Türk Sprachen*. Leipzig: T.O. Weigel's Verlag.

Räsänen, M. (1949). *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Helsinki: Societas Orientalis Fennica.

- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rocchi, L. (2011). *Il dizionario turco-ottomano di Arcangelo Carradori (1650)*. Trieste: Edizioni Università di Trieste.
- Rocchi, L. (2012). *Il “Dittionario della Lingua Turchesca” di Pietro Ferraguto (1611)*. Trieste: Edizioni Università di Trieste.
- Rocchi, L. (2013). Vormeninskische Ergänzungen zu Stanisław Stachowski's „Beiträgen zur Geschichte der griechischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen”. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 18, 111-145.
- Rocchi, L. (2017). Turkish as a Mediterranean language. *Lexicographica*, 33, 7-31.
- Sinor, D. (1990). Considerations on the terms for “North” in the Altaic languages. In Brendemoen, B. (Ed.), *Altaica Osloensia: Proceedings from the 32nd meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Oslo, June 12-16, 1989* (295-300). Oslo: Universitetsforlaget AS.
- Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Stachowski, M. (2022a). Father Desiré's transcription (1768), vowels of the Diyarbakır dialect, and North Bulgarian Turkish. In Yalçın-Çelik, S. D. et al. (Eds.), *Türklük Bilimi Araştırmaları Şükrü Haluk Akalın Armağanı* (551-562). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Stachowski, M. (2022b). Materiały do słownika porównawczego zapożyczeń słowiańskich w dialektach tureckich Bałkanów na przykładzie zachodniej Bułgarii. *Rocznik Słowistyczny*, 71, 227-245.
- Taş, İ. (2009). *Süheyl ü Nevbahārda Eskicil Ögeler*. Konya: Palet Yayınları.
- Tekin, T. (1958). ‘Yüzükoyun’ Bileşiğinin Yapısı. *Türk Dili*, 76, 188-189.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. 5. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uçar, E. (2017). Eski Uygurcada İlk Hecedeki Yuvarlak Ünlülerin Yazıçevrimi Problemi Üzerine. *Journal of Old Turkic Studies*, 1(2), 91-103.
- Uçar, E. (2018). Köl Tégin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki Bişükiñe Tegi Kıdmaz Ermiş Cümlesi Üzerine. *Türkologiya*, 81, 7-44.

Vámbéry, H. (1878). *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen, ein Versuch zur Darstellung des Familienverhältnisses des Turko-Tatarischen Wortschatzes*. Leipzig: F. A. Brockhaus.

Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Zajączkowski, A. (1948). *Glosy tureckie w zabytkach staropolskich I: Katechizacja turecka Jana Herbiniusa*. Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe.